

XGTAP 16.01.09

DOI

М.Ж. ШАКЕНОВА 

«Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО» КеАҚ

(e-mail: merushakenovaert@gmail.com)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕГІНДЕГІ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКА КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа. Қазақ тілі ғылымында функционалды грамматика ұғымдары ғылыми теориялық тұрғыдан XIX ғасырдың соңында қалыптасып, дами бастады. Функционалдыққа қатысты зерттеу жұмыстары, еңбектер, терминдер мен жаңа ұғымдар пайда болды. Алайда қазақ тілінің функционалдығын, әсіресе, етістіктердің мәнмәтінде түрлі қалыпта қызмет етуіне қатысты алғашқы ғылыми тұжырым берген – Ахмет Байтұрсынұлы. Осы тұста сөз құрылысына қатысты жазған анықтамаларын қазіргі тіл білімінде біршама қалыптасқан функционалды грамматикамен байланыстырып, тәжірибе жүзінде А.Байтұрсынұлының мысалдарымен, анықтамаларымен байланыстырылады. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің грамматикасын жүйелеудегі қағидаттары сараланып, талдауға ұсынылады. Әр функционалды-семантикалық өрістің А. Байтұрсынұлының көрсеткен етіс пен рай категорияларымен байланыстыруы арқылы ғалымның еңбектері жаңаша қарастырылып, еңбектің түпкі мақсаты мен қағидаттары анықталады.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, функционалды грамматика, құрылымды грамматика, сөйлеу.

Кіріспе

Функционалды грамматика – сөйлеу әрекетімен орындалатын ғылымның жаңа саласы. Тіл жеке дара қозғалысқа түспейтін, әр тілдік тұлғаның жадында сақталатын потенциалды таңба жүйесі ретінде анықталса, сөйлеу – қарым-қатынас құралының өзі, тілдің әрекетке түсу нәтижесі. Ендеше, функционалды грамматика тіл бірліктері мен жүйесінің сөйлеудегі амал-әрекетін анықтайды, сонымен қатар дәстүрлі грамматикада сөз бен сөйлемнің тұлғалық құрылымын сөйлеу кезіндегі өзектілікке ие болуын қарастырады.

Бұл туралы алғаш тұжырым Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал: қазақ тілінің сарфы» (1914 жылы Орынбор қаласында шыққан бірінші кітап)

оқу құралында дәлелденген: оқулық авторы «Сөз мүшелері. Сөйлеу хәм сөйлем» тарауында екі түрлі мысал келтіреді. Ахмет Байтұрсынұлы көрсеткен мысалдардың екеуі де сөйлеу түсінігін анықтап береді. Оны ұстаз сөйлеуде бірнеше сөйлем болады деген қағидамен берген: «Еділ бойы тоғай бар, тоғай толған ноғай бар; Бурыл атта бұғау бар, оны да кесер егеу бар, сом темірге балға бар, сом-сынғанға Алла бар. Бұл сөйлеуде алты сөйлем сөз бар» [1, 8]. Демек сөйлеу мен сөйлем әртүрлі түсінікке негізделеді: біршама тиянақталған ойды білдіретін тілдік бірлік «сөйлем сөз» болса, белгілі бір ойды жеткізу «сөйлеу» арқылы орындалады. Сол арқылы сөйлеу (Ахмет Байтұрсынұлы қолданысқа енгізген термин) тілді жандандырып, қарым-қатынас құралының негізіне айналады. Бұл – оның басты функцияларының бірі.

Функционалды грамматика мағынадан формаға қарай зерттелетіні белгілі. Оқу құралының барлық басылымы да толықтай осы қағидатқа негізделген. Оқу құралы «Сөз мүшелері. Сөйлеу хәм сөйлем» тарауы «Сөйлеу хәм сөйлем», «Сөйлем хәм сөз», «Сөз хәм буындар», «Буын хәм дыбыс», «Қазақ сөзіндегі дыбыстар хәм олардың хәріфтері», «Жазу қағидалары», «Жұрнақтар» деген тақырыптардан тұрады [1, 7-24]. Демек оқулық авторы бірінші сөйлеуді тұтастай алып, оны өзінен кіші бөліктерге бөліп әр тақырыпты түсіндіруге көшеді. Бұл – еңбектің формадан мағынаға қарай емес, керісінше, мағынадан формаға ұласуының белгісі. Дәл осы қағидатты негізге алатын функционалды грамматиканың да қызметі – тіл бірліктерінің көмегімен сөйлеу процесінде әрекетке түсуі.

Функционалды грамматика құрылымдық грамматикамен тығыз байланыста құрылады. Біріншіден, функционалды грамматика формалды грамматиканың негізгі ұғымдарымен астасып, соның негізінде анықталады. Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, белгілі бір уақыт аралығында әрбір халықтың күнделікті тұрмыста қолданысқа енген сөздері, бұл сөздердің бір-біріне жалғасын тауып тізілетін қалыптасқан жолы мен жүйесі, қисыны болады; әрбір халық түрі мен келбеті бір-біріне ұқсамайтын сияқты тілінде де ерекшеліктер мен даралықтар болуы заңды [1, 6]. Осылайша, кез келген тілдің ішкі жүйесінде, әсіресе, дәуірлеп бірізділікке түсетін грамматикасында ерекшелік, өзге халықтан табылмайтын даралық болады. Дәстүрлі грамматиканың жүйеленген категорияларынсыз функционалды грамматиканың категориялары да тұлғаланбайды, тұйықталған тізбек құрмайды.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында талдау мен бақылау әдістері қолданылды. Объективтілік, жүйелілік, нақтылыққа құрылған бақылау әдісі арқылы «Тіл – құрал»

еңбегіндегі грамматикалық бірлік сөйлеуге негізделіп, соның аясында түзілгені, ал талдау әдісі арқылы сөйлеу деңгейіндегі функционалдылықтың негізі анықталады.

Сөйлеу процесінде жүзеге асатын грамматикалық категорияларды Ахмет Байтұрсынұлы өзінің еңбегінде нақты атап көрсетіп, жүйелемесе де, сөз таптарының ішінде үстеуді түсіндіруде грамматикалық категориялардың қаншалықты маңызды қызмет атқаратынына тоқталатынынан грамматикалық категориялардың сөйлеудегі функциясы ажыратылады. Сөз таптарын «Сөйлеу» деп аталатын тақырыпқа топтастырған. Бұл – қазіргі морфологияға кереғар құбылыс. Дәл осы қағидат негізінде сөйлеу бөлімдері зат есім мен сын есім, сан мен есімдікке, етістікке бөліп ажыратылған.

Құрылымдық грамматиканың сөйлеуден пайда болғанын анықтау барысында талдау мен бақылдау әдістері басшылыққа алынып, жан-жақта талдау жұмыстарынан өтеді. Сол арқылы сөйлеу мен функционалды грамматиканың ұқсас белгілері анықталады.

Талқылау

Еңбекте бірінші кезекте сөз таптарының ішінен зат есім ажыратылған. Зат есімге «Зат немесе нәрсенің атын көрсететін сөздер» деген анықтама береді де, заттың екі түрлі болатынын ажыратып береді: бірі – құлаққа естілетін, мұрынға иісі келетін, тілмен татып көруге болатын, денеге сезіліп, ұстап көруге болатын заттар; екіншісі – оған антонимдік мағынада құрылған құбылыс: құлаққа естілмейді, мұрынға иісі сезілмейді, ұстап көруге болмайтын нәрселер жатады [1, 36]. Осы анықтамалар мен түсіндірмелердің өзі іс-әрекеттің негізінде құрылып, сол арқылы түсіндірілген. Анықтаманың өзінен функционалды грамматиканың негізгі белгісі анықталады. Өйткені анықтаманы оқи отырып, зат есімнің негізгі белгілерін, оның қандай мақсатта жұмсалатынын анықтауымызға болады.

Одан бөлек, еңбекте зат есімнің көптік мәні функционалдылықпен қатар байланыстырылған: А.Байтұрсынұлы зат есімде екі түрлі айырыс бар дей келе, оны жекелік және көптік айырыс деп ажыратып береді. «Нәрсенің жеке күйі» мен «нәрсенің көп күйіндегі есімнің түрі» деген тіркестердегі кілт сөз – «күй» сөзі. Лингвист «болмысы», «мағынасы» немесе «түрі» деген лексемалық бірліктерді қолданбай, дәл осы тіркесті алуынан оның күнделікті өмірмен тығыз байланыстырғанын, оның сипаты мен белгісін толықтай ашып бергенін көреміз. Өйткені заттың күйі көзбен көру мен қабылдау арқылы ғана танылады. Ал көптік айырыс пен жекелік айырыстың өзі осы қағидатқа негізделген.

Лингвист ғалым септік жалғауларының сөздердің үйлесуіне қызмет атқаратынын жазады да, оларды бес топқа жіктеп көрсетеді. Қазіргі қазақ

тілінің жүйесіне салсақ, Ахмет Байтұрсынұлының жіктелімінде көмектес септігі жоқ; көмектес септігі шылау құрамында қарастырылған. Бұл да тікелей функционалдықпен байланысты: көмектес септігі «Кіммен?», «Немен?» деген сұрақтарға жауап беріп, екінші бір құбылыс пен заттың қатысуын міндеттейді. Бұл «бенен» тіркесін мысалға алуымен анықталған.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал» еңбегі тікелей функционалды грамматикамен байланысты. Сөйлеу бөлімін функционалды грамматикамен байланыста қарастырғанының дәлелі – сын есімді жіктеуі. Сын есім «Тек сыны» және «Сыр сыны» болып ажыратылған. Екеуінің басты айырмашылығы – мағынасында. Атап айтқанда, тек сыны нәрсенің немесе құбылыстың, кез келген заттың тегін, ал сыр сыны ішкі-тысқы, реңі мен түрін, түсі мен тұлғасын, түрлі пішінін, барлық сыртқы тұрпатын көрсетеді. Бұл да сын есімді қазіргі жіктелімге сай жасалу жолына қарай емес, оның семантикасына, қолдану өрісі мен тіркес түзу ерекшелігіне байланысты қарастыруымен сабақтастырамыз. Өйткені тек сыны нәрсенің тегін, оның неден жасалуын анықтайды. Осыған қатысты «ағаш аяқ» деген мысалы берілген. Бұл сөздерді таза морфологиялық белгі бойынша жеке қарастыратын болсақ, «ағаш» сөзі – зат есім. Алайда А. Байтұрсынұлы бұл тіркесті сын есімге жатқызып, тіркес құрған сөзді жеке-жеке бөліп ажыратпай, тұтастай алып қарастырады да, аяқтың сындық белгісін жасап шығарады. Бұл – таза функционалдық құбылыс. Осылайша, екі сөз жеке тұрғанда зат есім болып, «Не?» деген сұраққа жауап бергенімен, сөз тіркесін түзгенде, мүлдем басқа сипатқа енеді: заттың неден жасалғанын, қандай материалдан түзілгенін танытады. Сол сияқты тек сынына «алтын жүзік», «мақта жіп», «жез құман» сынды мысалдар берілген. Бұлардың барлығы да тіркес құру кезінде функционалдыққа, оның тіркесім заңдылығына тікелей бағынатынын аңғарамыз.

Оқу құралының функционалды грамматиканың негізінде құрылғанының бірден-бір көрінісі – етістіктерді жіктеуі. Олардың функционалдығы – қолдануында. Мәселен, сабақты етіс істің біреуге сабақтаулы болғанын, ал салт етіс, керісінше, өткен іске сабақталып әрі байланып тұрған еш нәрсенің болмауын білдірмейтінін айта келеді де, «Мен жүрмін» деген мысалды басшылыққа алады. Яғни, теориялық тақырыпты түсіндіруде қабылдауға жеңіл сөйлемнен, физикалық түрде қимылды сипаттауға болатын істі таңдаған. Осыдан-ақ, функционалдық қағидатын шығара аламыз: функционалдық сөйлеу сәтімен тығыз байланысты, ал А. Байтұрсынұлының таңдаған мысалдарының барлығы да статикалық мәнді білдіретін етістіктер емес, керісінше, адамның немесе нысанаға алынған субъектінің қозғалысын білдіретін мысалдарды ұтымды қолдану арқылы функционалдықтың мәнін аңғартады.

Немесе функционалдың ерекше көрінісі ортақ етісті түсіндіруінде де бірден танылады: оқулық авторы істің бір адамның орындамай, жеке істелмегенін білдіретін етістіктің түрін «ортақ етіс» деп атайды. Осыған қатысты «балуан күресті», «жау соғысты» деген мысалдар берілген. Мысалдардағы функционалдық – сөйлемдерді оқыған адамның бірден бұл мысалдарды оқи отырып, көз алдына елестете алуы. Осыдан А. Байтұрсынұлының етістік тақырыбын, оның ішінде, ортақ етісті түсіндіру барысында қимыл, қозғалыс нақты түрде жүзеге асатын әрекеттермен байланыстырғанын, осылайша, «Етістік» тақырыбын түсіндіруінде қимылдың әр қалыпта түсіндіруді басшылыққа алынғаны дәлелденеді [2, 39].

Еңбекте «беделді», «шағыс» пен «дүркінді», «өсіңкі» етістер кездеседі. Барлығының жасалу формасы да әртүрлі. Бұл етістердің құрамы мен семантикалық мазмұнын функционалдықпен сабақтастыра қарастырсақ, біріншіден, қайта-қайта қайталанып, бірнеше мәрте өтетін істі Байтұрсынұлы дүркінді етістің құрамына жатқызады. Қазіргі ғалымдардың тұжырымдамасы бойынша да дүркінді аспектуалды категориясы істің бірнеше мәрте жасалатынын көрсетеді. Яғни Байтұрсынұлы жіктеген етістің құрамында таза аспектуалдық категориясы бар.

Ахмет Байтұрсынұлының бастамасымен етістіктердің сыпат категориясының құрамында қарастырған біршама зерттеулер бар. Мәселен, қимылдың өту сипатына қатысты зерттеу Н.Оралбаеваның «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары» еңбегінде сөз болады да, «келіп қалды», «келе қойды», «келе берді», «келе жатыр» деген мысалдар негізінде талданады [3, 72-73].

Аспектілік ұстаным бойынша ауыспалы өткен шақ формасы үнемі болып тұрған әрекетті білдіріп, қалып-күйді білдіру мағынасында жұмсалымға түседі [4, 119]. Бұл форма Ы.Маманов еңбегінде «Дағдылы өткен шақ» деп аталған. Ғалымның пікіріне сүйенер болсақ, бұл форманың бастапқы формасы «-тұғын» болған. Үнемдеу заңы бойынша өзгеріске түсіп, ықшамдалған [2, 103].

Ал Ахмет Байтұрсынұлы бұл форманы есімшені жіктеуде көрсетіп, «Ұйғарынды есімше» деген атау береді. Жіктеуге сәйкес ұйғарынды етістік істеуге ұйғарылған істі көрсетеді. Байтұрсынұлы бұл форманы түсіндіру барысында «сөйлейтін», «көретін», «жазатын» деген мысалдарға жүгінген [1, 106]. Осыдан бір ғана форма түрліше аталып, түрліше қызмет атқаратыны белгілі болды. Алайда Ахмет Байтұрсынұлының бұл форма түрін шаққа емес, есімшенің өзіндік ерекшелігіне жатқызуы, біріншіден, функционалдық-семантикалық қағидатына сүйенгені деп қарастыруымыз тиіс. Себебі бұл бір ғана форма мәнмәтінде баяндауыштың қызметінде тұрып, ауыспалы өткен шақтың

беретін мағынасын, яғни сөйлеу әрекетіне қатысты істің бірнеше рет қайталанғанын білдірсе, екіншіден, бұл формалы етістік зат есіммен тіркесіп, қандай деген сұраққа да жауап бере алады («көретін көз», «сөйлейтін сөз» және «жазатын хат» мысалдары). Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлының бұл терминді қазақ тіл біліміне енгізуінің өзі, бір ғана атаудың көмегімен бар табиғатын аша білуінен ғалымның басты қағидаты функционалдылыққа негізделетінін айғақтай түсеміз.

Нақ осы шақ төрт қалып етістігі арқылы жасалатыны белгілі. Алайда олардың сөйлеу сәтінің дәл қазір орындалып-орындалмай жатқандығында ерекшеліктер де жоқ емес. Мәселен, Т.Қордаев «Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы» еңбегінде сөйлеу сәтіндегі амал-әрекетті білдіретін «тұр» және «отыр» етістіктерін нақ осы шақ, «жатыр» мен «жүр» қалып етістіктерін жалпы осы шақ деп таниды [5, 106]. Жалпы осы шақтың нақ осы шақтан басты айырмашылығы – сөйлеу үстінде болып жатқан әрекетті, қимылды да, бұрынырақ басталған, көп уақытты керек ететін, ұзақ іс-әрекетті білдіретіндігінде. Әсіресе, бұл төрт қалып етістіктерінің басты айырмасы функционалды грамматикада, темпоралды категориясында анықтала түседі. Себебі қазіргі жіктеу бойынша төрт қалып етістік те нақ осы шақты құрайтын басты грамматикалық формалар болып саналса, функционалды грамматикада семантикада, мәнмәтінде жұмсалыуына қарай өзгеруі ықтимал.

Қалып етістіктерімен жасалған етістіктің түрін Ахмет Байтұрсынұлы «Нағыз осы шақ» деп атаған [1, 98-6]. Бұл терминдік атаудың функционалды-семантикалық аспектіден қарастырып көрейік. Ахмет Байтұрсынұлы бойынша, сөйлеу сәтінде, дәл қазір, осы сәтте болып жатқан іс-әрекет «Нағыз осы шақ» деп аталады да, «мен жүрмін», «сен отырсың» форманттары арқылы түрленеді. Автордың термин ұсынуында да сөйлеу сәтіне барынша икемделгені, соған сай таңдалғаны көрінеді.

Демек А. Байтұрсынұлының еңбегіндегі әрбір терминдік атау оның жұмсалымдық қырымен байланыстыра қарастырылады да, сөйлеу кезіндегі функциясынан теориялық анықтамасы шығады. Осылайша, Байтұрсынұлы етістіктің категорияларын, рай мен етістің түрлерін беруде бірінші кезекте сөйлеуге, әрбір әрекеттің қолданыс кезіндегі функциясына мән берілгені анықталады.

Нәтижелер

Функционалды грамматика – таным теориясының негізінде жұмсала тын, сөйлеу сәтінде толықтай жүзеге асатын әрі тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан жаңа салалардың бірі [6, 56]. Бұл сала фонетикадан бастап синтаксиске дейін тығыз байланыс орнатады, себебі тіл – жанды құбылыс, ол функционалдық сөйлеу сәтінде (речь) көрінеді де, мәнмәтін көлемінде ұғымдық байланысқа ие болады. Құрылымдық грамматика мағынадан формаға

көшетін қағидатты басшылыққа алып, әрбір тілдік бірлікті жеке қарастырса, функционалды грамматикада, керісінше, мағынадан формаға қарай көшіп, мәнмәтінде немесе белгілі бір тиянақталған ойды білдіретін сөйлем мен сөйлемдердегі тұтас ойдан мағынаға қарай көшу орын алған [7]. Осылайша, тілде функционалды грамматика үшін жеке тіл бірліктері емес, керісінше, синтаксистік құрылымдар, тұтас сөйлем мен сөйленім (лебіз) мәні мен мағынасы маңызды, соның аясында функционалдық танылады да, тілдегі бар ұғымдарды бір-бірімен байланыстырады [8, 9, 10].

Зерттеу барысында функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарымен (категория, функционалды-семантикалық өріс) ғана танысып қоймай, оны Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерімен салыстырмалы түрде зерттеп қарастырдық. Себебі функционалды-грамматиканың табиғатын толықтай түсіну үшін тіл білімінің жалпы теориялық базасының болуы маңызды. Біріншіден, бұл теориялық негіз Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінен басталады. Екіншіден, ғылымның жаңа саласы болып саналатын функционалдықтың басты мақсаты – сөйлемде кез келген тілдік бірліктің бір-бірімен жымдасып, әрекетке түсуі. Бұл үдеріс Ахмет Байтұрсынұлының еңбегінде толықтай орындалады. Еңбекте функционалды грамматика жеке ғылым саласы ретінде қарастырылмағанымен, сөздің құрылымын беруде, тақырыптың аясын ашуда функционалдық қағидатына мән береді.

Қорытынды

Қазіргі қазақ тілі ғылымында етістік, рай категорияларының төрт түрі көрсетілген. Бұл – дәстүрлі грамматика негізінде жинақталған бөлініс. Алайда Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал: қазақ тілінің сарфы» (1914 жылы шыққан I басылым, 1915 жылы шыққан II басылым) оқулығында етістің 9 түрі, райдың 14 түрі көрсетілген. Бұл жіктелімдердің басты алғышарты – функционалдықта. Өйткені Байтұрсынұлы бұл категорияларды ажыратуда әрқайсысының семантикасына, беретін ұғымы мен уәжіне қарап, соның аясында қызметін анықтаған. Мәселен, Байтұрсынұлы «Сабақты етіс», «Салт етіс», «Өзгелік етіс», «Беделді етіс», «Шағыс етіс» сияқты етіс түрлерін көрсетеді. Бұл етістердің беретін мағынасы мен атаулары өзара байланысты. Мәселен, Байтұрсынұлы ортақ істі істеуге себепкер болуды «Шағыс етіс» деп атайды да, «соғыстырдым», «күрестірдім», «табыстырдым» деген мысалдарды береді. Ал шағысу дегеннің өзі ұрсысуға, келеңсіздікке әкелетін адамның болуын білдіреді, бөгде адамның немесе себепкердің болуын көрсетеді. Осылайша, Байтұрсынұлы морфологияның бөлімдерін атаудың өзінде сөйлеу сәтіне, ұғымдық мағынаға, сөздің уәжіне (мотив) қарап, іріктеп, жүйелегенін көреміз.

Сонымен қатар етістің тоғыз түрін, райдың он төрт түрін көрсетудің өзінен

етістіктердің өзі қолдану аясына қарай аталғанын көреміз. Мәселен, шартты рай, ереуіл рай, реніш рай, қалау рай, сенімді-сенімсіз рай, мұң рай, көніс рай, қайрау рай, азалы рай, теріс рай – осылардың барлығы адамның сөйлеу сәтінде пайда болған эмоция мен көңіл-күйінен хабардар береді. Демек, етістіктердің барлығы сөйлеу сәтінде жанданып, көрініс табатынын айғақтады.

Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл – құрал: қазақ тілінің сарфы» (1914 жылы шыққан I басылым, 1915 жылы шыққан II басылым), «Тіл – құрал: сөйлем жүйесі мен түрлері» (1925 жылы шыққан үшінші тіл танытқыш кітап) оқулықтарында функционалды грамматикаға қатысты ешқандай ғылыми теориялық база жинақталмаса да, оның тәжірибе жүзінде көрініс тапқаны анық. Ғалым функционалды-семантикалық өріс категориясын жеке-жеке бөліп қарастырмаса да, рай категориясын берудің өзінен модальдылықтың да, аспектуалдылықтың да, тіпті, темпоралдылықтың да ұғымы толықтай танылады.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы, А. Тіл – құрал. – Алматы: Сардар, 2009. – 348 б.
2. Маманов, Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
3. Оралбаева, Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары. – Мектеп, 1975.
4. Қосымова, Г.С., Есенова, Қ. Ө., Жаңабекова, А. Ө., Әмірбекова, А. Функционалды грамматика: оқу құралы. – Қарағанды: АҚНҰР, 2016. – 280 б.
5. Қордабаев, Т. Категория времени глагола в современном казахском языке (на казахском языке). – Алма-Ата: Казахское Государственное Учебно-педагогическое издательство, 1953. – 117 б.
6. Бондарко, А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. – М., 2002. – 736 с.
7. Әлкебаева, Д. Қазақ тілінің функционалды грамматикасы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 200 б.
8. Halliday, M.A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1985. – 387 p.
9. Dik, S.C. The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1997. – 509 p.
10. Givón, T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. 1. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1984. – 464 p.

М. ШАКЕНОВА

НАО «ННПЦ «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова»

ПРОЯВЛЕНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ В ТРУДАХ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ

Аннотация. В казахском языкознании понятия функциональной грамматики начали формироваться и развиваться в научно-теоретическом аспекте в конце XIX века. В русле функционального подхода появились исследования, научные труды, термины и новые лингвистические концепции. Однако одним из первых, кто представил научно обоснованные положения о функциональной природе казахского языка, в частности о функционировании глагольных форм в контексте, был Ахмет Байтұрсынұлы. В настоящей работе определения и положения ученого, касающиеся структуры слова, соотносятся с концепциями функциональной грамматики, получившими развитие в современном языкознании, и рассматриваются на материале его примеров и теоретических формулировок. Кроме того, анализируются принципы систематизации грамматики казахского языка, предложенные Ахметом Байтұрсынұлы. Путем сопоставления функционально-семантических полей с категориями залога и наклонения, выделенными ученым, труды исследователя интерпретируются в новом аспекте, что позволяет определить их концептуальную направленность и основные теоретические установки.

Ключевые слова: Ахмет Байтұрсынұлы, функциональная грамматика, структурная грамматика, речь.

M.SHAKENOVA

NAO «NNPC «Til-Qazyna» named after Sh. Shayakhmetov»

MANIFESTATIONS OF FUNCTIONAL GRAMMAR IN THE WORKS OF AKHMET BAITURSYNULY

Abstract. In Kazakh linguistics, the concepts of functional grammar began to form and develop in the scientific-theoretical aspect at the end of the nineteenth century. Within the framework of the functional approach, research works, scholarly studies, terms, and new linguistic concepts emerged. However, one of the first scholars who presented scientifically substantiated propositions concerning the functional nature of the Kazakh language, in particular the functioning of verbal forms in context, was Akhmet Baitursynuly. In the present study, the scholar's definitions

and statements relating to the structure of the word are correlated with the concepts of functional grammar that have developed in contemporary linguistics and are examined on the basis of his examples and theoretical formulations. In addition, the principles of systematizing the grammar of the Kazakh language proposed by Akhmet Baitursynuly are analyzed. By correlating functional-semantic fields with the categories of voice and mood identified by the scholar, the researcher's works are interpreted from a new perspective, which makes it possible to determine their conceptual orientation and fundamental theoretical principles.

Keywords: Akhmet Baitursynuly, functional grammar, structural grammar, speech.

References

1. Baitursynuly, A. Tıl – qūral [Language tool]. – Almaty: Sardar, 2009. – 348 b.
2. Mamanov, Y. Qazaq tıl bilimniñ мәseleleri [Issues of Kazakh linguistics]. – Almaty: Abzal-Ai, 2014. – 640 b.
3. Oralbaeva, N. Qazırgı qazaq tılındegı etistiktiñ analitikalyq formanttary [Analytical formants of the verb in modern Kazakh]. – Mektep, 1975.
4. Qosymova, G.S., Esenova, Q. Ö., Jañabekova, A. Ä., Ämirbekova, A. Funktsionaldy gramatika: oqu qūraly [Functional grammar: textbook]. – Qarağandy: AQNÜR, 2016. – 280 b.
5. Qordabaev, T. Kategorıa vremeni glagola v sovremennom kazahskom iazyke [The category of verb tense in modern Kazakh]. – Alma-Ata: Kazahskoe Gosudarstvennoe Uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo, 1953. – 117 b.
6. Bondarko, A.V. Teoriya znachenıa v sisteme funktsionalnoi gramatiki [Theory of meaning in the system of functional grammar]. – M., 2002. – 736 s.
7. Älkebaeva, D. Qazaq tılıniñ funktsionaldy gramatikasy: oqulyq [Functional grammar of the Kazakh language: textbook]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2019. – 200 b.
8. Halliday, M.A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold, 1985. – 387 p.
9. Dik, S.C. The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1997. – 509 p.
10. Givón, T. Syntax: A Functional-Typological Introduction. Vol. 1. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1984. – 464 p.

Автор туралы мәлімет

Шакенова Меруерт Жұбанқызы – педагогика ғылымдарының магистрі, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ғылыми-прак-

тикалық орталығы Терминология бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан.

Шакенова Меруерт Жұбанқызы – магистр педагогических наук, младший научный сотрудник отдела терминологии Научно-практического центра «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова, г. Астана, Казахстан.

Shakenova Meruert Zhubanqyzy – Master of Pedagogical Sciences, Junior Researcher of the Terminology Department at the Scientific-Practical Center «Til-Qazyna» named after Shayakhmetov Shaykhultan, Astana c., Kazakhstan.